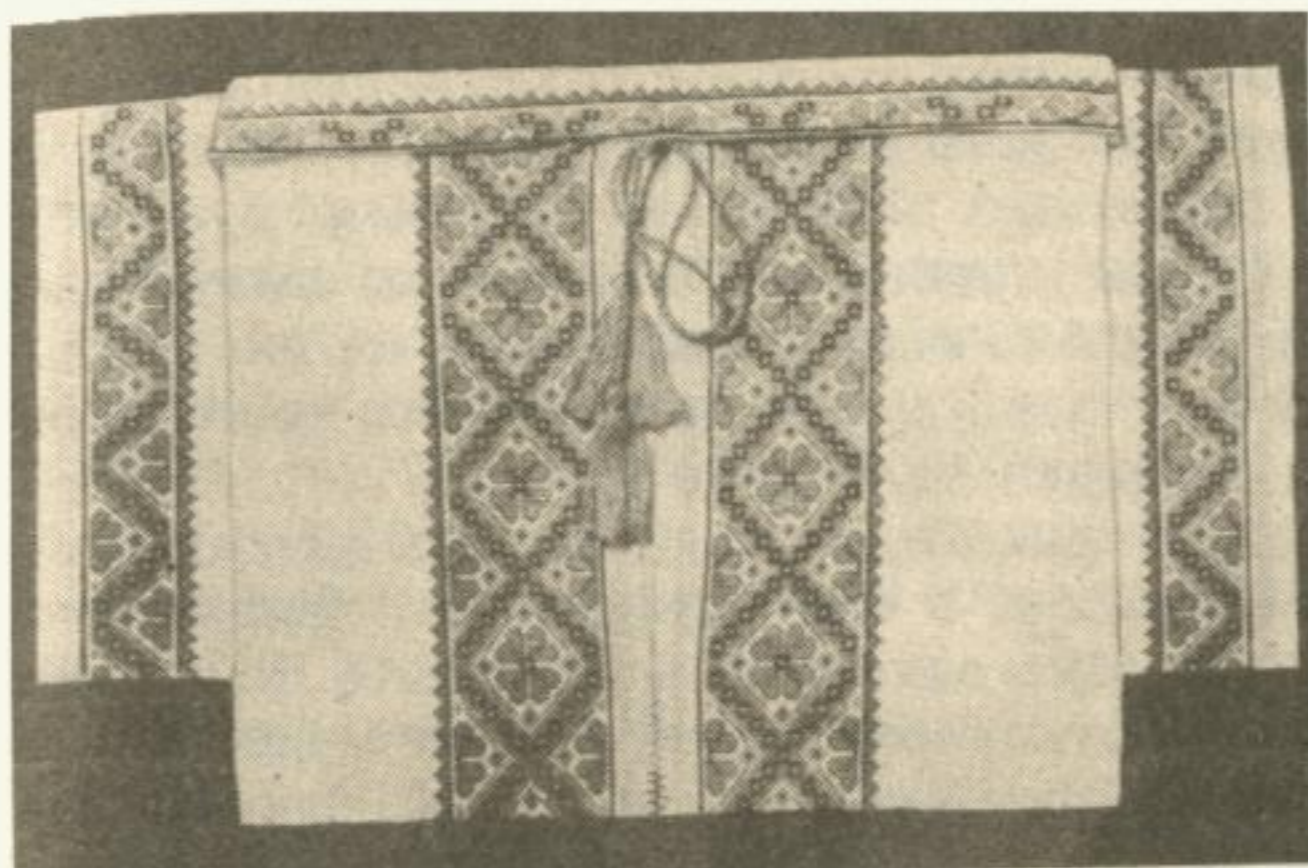

ВАМ, ВЧИТЕЛІ

ОДИН З НАЙВАЖЛИВІШИХ ПРИНЦИПІВ НАРОДОЗНАВЧОГО КРЕДО М. І. КОСТОМАРОВА

(Маловідома лекція вченого про необхідність комплексного
вивчення історії, етнографії та географії)

Микола Іванович Костомаров (1817 — 1885) найбільш званий як історик і письменник, діяч українського національно-визвольного руху. Проте, він — енциклопедист, залишив помітний слід і в інших галузях науки, зокрема у фольклористиці та етнографії. Нинішнє зацікавлення дослідників і широких кіл читачів творчою спадщиною наших визначних учених сприяло популяризації й костомаровського доробку. Протягом 90-х років опубліковано мемуари («Автобіографію»), ряд фундаментальних історичних праць, літературних творів (у двох томах) Миколи Костомарова тощо, а також багато наукових статей і монографію про його життя і творчість¹. Водночас, як і раніше, залишаються поза увагою дослідників народознавчі праці цього вченого, особливо праці теоретико-історичного характеру, які, на жаль, поки що загалові майже не відомі. Хоч вони, в умовах відсутності плідної концепції розвитку суспільних наук і їхньої взаємодії, у тому числі народознавчих та історичних дисциплін, мали б, здається, користатися більшим попитом. Адже саме історіософією Миколи Костомарова зумовлюється унікальність його творчості як історика, фольклориста і етнографа. Широкість історичних інтересів цього дивовижної працездатності та інтелектуалізму вченого, безперечно, пов'язана з його етнографічними студіями. Примітно, що ці інтереси не замкнулись на історії Росії, так само як і на історії України, якою він сперш захопився та поставив на рейки наукового вивчення. Недаремно відомий історик Михайло Покровський писав: «...що російську історію робили не тільки великороси, але і українці — це ми вперше дізналися від Костомарова»².

Вже перші праці Миколи Костомарова, передусім дисертації «Про причини й характер унії в Західній Росії» (1842 р.) та «Про історичне значення руської народної поезії» (1843 р.) репрезентували основну рису його теоретичного світогляду — дослідження на засадах етнографії історії народу та життя різних частин Російської імперії, а не її державного життя. Етнографічна тема була суттєво розвинена у «Слов'янській міфології» (1847 р.) Костомарова, де етнографія поряд з фольклором виступають важливим джерелом пізнання громадського життя і світогляду слов'янських племен, переважно тих, що розселилися на історичному терені України.

Теоретичні положення Миколи Костомарова, зокрема стосовно історії, етнографії та їхньої взаємозалежності й взаємовпливів, у найбільш конкретизованій формі викладено в розвідці «Про відношення руської історії до географії і етнографії» (1863 р.). Вона, на нашу думку, — кредо костомаровського наукового світогляду і його історичної школи. Зокрема, визначаючи предмет історії, він наголошує, що історія, займаючись яким-небудь народом, ставить своїм завданням показати рух життя народу в цілому. Отже, предметом її повинні бути засоби й форми розвитку сил народної діяльності в усіх сферах, де виявляє себе життєвий процес людських

суспільств. Микола Костомаров висловлює свою думку з приводу найбільш актуального питання вітчизняної історії того часу — розходження між народністю і державністю в історії. З цього приводу він підкреслював у розвідці, що історія займалася переважно державною стороною руського життя, тобто всім, що торкається уряду, дипломатії, військового законодавства, адміністрації і при всій важливості вивчення цих питань на дні історії залишається народне життя. Це життя, на думку автора, дуже часто проходило відмінно від державного і нерідко всупереч з ним.

Як писав Микола Костомаров, історики наші мали на увазі державу та її розвиток, а не народ; останній лишався в очах їхніх неначе бездушною масою, матеріалом для держави, що сама одна тільки уявлялась їм живою і в русі. Для повноти ж історичної науки, вважає він, потрібно, щоб і та і друга сторона народного життя була представлена у науковій ясності, тим більше, що народ не механічна сила держави, а правдиво жива стихія³. На думку вченого, не досить знати, що такий-то государ видав такий-то указ і у такому-то тексті, коли невідомо, як він сприймався народом і впливав на його життя в цілому. А відтак, як наголошував Микола Костомаров, істинною історією є та, в якій не історик говорить замість осіб і народних мас, а де народ завдяки цілісному вивченню його життя, сам подає голос. Як бачимо, історична концепція вченого передбачає всебічне вивчення народного життя: у сфері політичній, побутовій, економічній. Він вважав, що «історія, пояснюючи течії життя, як і саме життя, нескінченна, не знає, що відбудеться наперед і не може ніде зупинитись, щоб виректи виправдувальний або обвинувальний вирок над усім прожитим»⁴.

Думки, висловлені Миколою Костомаровим щодо зв'язку історії і етнографії, привернули увагу як сучасників, так і вчених більш пізнього часу. Зокрема, академік Михайло Грушевський вважав Костомарова великим істориком і відзначав, що він неабияким чином вплинув на формування його наукового світогляду й розвиток концепції історії України. Здійснюючи видання «Етнографічних писань Костомарова», Михайло Сергійович казав, що вони служать насамперед необхідним доповненням до наукових творів цього вченого, а часом підсумком його дослідницьких пошуків. Одним з таких було розуміння необхідності органічного взаємозв'язку історії й етнографії. На думку Миколи Костомарова, історія і етнографія повинні вивчатися одночасно і нероздільно одна від одної — розвиватися. Відтак історик повинен бути етнографом, а етнограф стає істориком, оскільки він етнограф. А об'єднує їх те, що їхнім науковим предметом є духовний бік народного життя. Етнографічний аспект наукової діяльності Миколи Костомарова, дослідження ним внутрішнього життя народу, його творчості, побуту, відіграло величезну роль не тільки в українському відродженні, але і у пробудженні національної свідомості інших слов'янських народів та в розвитку їхніх соціально-політичних переконань.

Відомий вчений-етнограф Олександр Пипін, аналізуючи етнографічну діяльність Миколи Костомарова зазначав, що саме завдяки їй змінилося поняття змісту історії, розширилось коло її джерел. До часу ж появи його праць, як вважав О. Пипін, «ніякої, скільки-небудь певної теорії народних вчень не було»⁵. Схожі думки висловлені більшістю науковців, схильних вважати Миколу Костомарова одним з перших за часом і за значенням наших учених-етнографів.

Дослідник творчості Миколи Костомарова Павло Попов у монографії «М. Костомаров як фольклорист і етнограф» звернув увагу на використання ученим етнографічних матеріалів у загальноісторичних працях, що займали в них одне з найголовніших місць і органічно доповнювали теоретичні міркування автора. Павло Попов також зауважував, що саме спеціальне, за окремими галузями діяльності, дослідження спадщини Миколи Костомарова (в даному разі етнографічної), «а не сумарне», тобто досить загальне, повинне насамперед застосовуватися при розгляді його наукової творчості⁶. І дійсно, зрозуміти концептуальні положення Миколи Костомарова щодо історичного процесу, простежити його логічні висновки стосовно взаємин між державою і народом можливо лише при врахуванні етнографічного матеріалу, на основі якого він робить свої висновки.

Наукова спадщина Миколи Костомарова, виходячи з його історичної концепції, фундаментом якої в першу чергу було народознавство, а звідси і сповідувані ним ідеї незалежності, соборності України, демократичного її устрою є надзвичайно актуальними в наш час. Адже сьогодні характеризується впровадженням в життя саме таких ідей. Отже, не можна погодитись з твердженнями, що не раз висловлювалися деякими авторами в публікаціях, нібито твори Миколи Костомарова втратили наукову цінність. Нове прочитання їх в сучасних умовах свідчить, що вони не втратили значення.

Увазі читача пропонується канонічний, за оцінкою Михайла Грушевського, твір Миколи Костомарова «Про відношення руської історії до географії і етнографії». Він друкується у перекладі з російської мови із збереженням в основному особливостей авторського тексту.

Юрій ПІНЧУК,
Олег ПЕТРЕНКО

Київ

- ¹ Костомаров М. І. Твори в двох томах — К., 1990; Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. — К., 1992; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. — К., 1992.
- ² Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов // Исторические очерки, критические письма и заметки. — М.—Л., 1933. — Вып. I. — С. 131.
- ³ Костомаров Н. И. Об отношении русской истории к географии и этнографии // Собр. соч. — СПб., 1903. — Кн. I. — Т. 3. — С. 721.
- ⁴ Етнографічні писання Костомарова. — К., 1929. — С. 305.
- ⁵ Пылин А. Обзор малорусской этнографии. — Ш. Н. И. Костомаров // Вестн. Европы. — 1885. — № 10. — С. 783.

ПРО ВІДНОШЕННЯ ІСТОРІЇ ДО ГЕОГРАФІЇ ТА ЕТНОГРАФІЇ

(Лекція прочитана в Географічному товаристві
10-го березня 1863 року)¹

Історія, яка вивчає народ, має на меті показати рух життя народу: отже, предметом її повинні бути засоби і прийоми розвитку сил народної діяльності у всіх сферах, де виявляється життєвий процес людських суспільств. Етнографія займається зображенням життя народу, що дійшов до певного ступеня історичного розвитку, маючи відправною точкою певний момент сьогоднішнього дня. Таким чином, важливість відносин між цими двома гілками людського знання частково визначається сама собою. Щоб збагнути і уявити течію минулого життя народу, необхідно зрозуміти і чітко собі уявити цей народ в останньому його розвитку, й навпаки — етнографічне зображення існуючого образу народу не матиме смислу, коли ми не знатимемо, що привело його до цього образу, від чого він склався таким чином, а не інакшим.

Відомо, якими звичайними були колись історії, що страждали, так би мовити, анекдотичним характером викладу. Історик плив по поверхні минулого життя, викладав у своєму творі події, що збуджували зацікавленість і вважались тому вартими уваги, події ці брались із світу політичного, як такого, що передусім звертає на себе увагу своєю широтою, і з приватного побуту людей, які стояли на чолі управління і сили. Недостатність такого викладу була визнана, — відчулася необхідність зв'язку подій у взаємному співвідношенні і залежності, тоді з'явилися історії, де головна увага зверталася на політичну сторону, як більш значну й зручну для зв'язного викладу, але де намагалися показати, як один переворот викликає інший, як явища породжували та зумовлювали одне одне, стежили за поступовим розвитком і зміною держави — утворилась доктрина: держава уявлялась єдиним тілом, немовби уособленим, і його модифікації, його відношення до інших складали предмет історії. «Ось наука», — стали говорити із самовдоволенням. Але такий спосіб історіографії виявився недостатнім. Царські